

УДК 37.015.31:17.022.1(477.44)«1901/1950»

**НАРОДНІ ЗНАННЯ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ПОДІЛЬСЬКОЇ СІМ'Ї
(ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)**

Ю.В.Мельник

***Анотація.** У статті висвітлені основні питання впливу певних народних знань на свідомість подільської сім'ї у першій половині ХХ століття.*

***Ключові слова:** культура виховання, знання, вірування, традиції, забобони.*

***Аннотация.** В статье освещены основные вопросы влияния некоторых народных знаний на сознание подольской семьи в первой половине ХХ века.*

***Ключевые слова:** культура воспитания, знания, верования, традиции, суеверия.*

***Summary.** The article outlines the main issues influence of some people's knowledge to the minds of Podolsky family in the first half of the twentieth century.*

***Keywords:** culture of education, knowledge, beliefs, traditions, superstitions.*

Постановка проблеми. Сучасний стан українського суспільства характеризується зростанням етнічної свідомості українського народу та усвідомленням необхідності дослідження й збереження традиційної культури як генофонду духовності етносу. Проте питання культурного життя подільського краю залишається недостатньо дослідженим. Для розв'язання цієї проблеми необхідно більш детальне вивчення регіональних, педагогічних, історичних та етнографічних наукових баз, які є важливими засобами побудови цілісної концепції розвитку національної культури. Особливості історичного, соціально-економічного та етнокультурного розвитку призвели до формування своєрідної традиційної культури населення регіону, саме тому значний інтерес українських учених привертає проблема унікальності культурної духовності подолян.

Аналіз основних досліджень свідчить, що провідне місце у висвітленні етнографічних матеріалів Поділля займають «Подільські єпархіальні відомості», що публікували статті з проблеми народної педагогіки та видавалися в період з 1886 по 1905 роки. Гідними продовжувачами цієї справи після «Подільських єпархіальних відомостей» стала «Православная Подолия», на сторінках якої у 1906-1915 р.р. друкувалися ґрунтовні дослідження із окремих галузей етнології та народної педагогіки. Значна частина наукових розвідок з питань духовної культури Поділля належить таким відомим етнографам та педагогам, як М.Симашкевич, Ю.Сіцінський, М.Яворовський, Є.Струменський, С.Лобатинський, М.Доронович, О.Листов, П.Ланевський, З.Моргунов, В.Якубович, К.Савич, О.Павлович, М.Багинський, О.Лотоцький, О.Прусевич та багато інших.

Нові підходи до педагогічних досліджень знайшли відображення в доповідях відомих педагогів і краєзнавців: «До проблеми реконструкції народної культури Поділля»(Т.Косміна), «Народна традиція і духовність Поділля наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття»(А.Зінченко), «Етнографи Поділля»(Л.Каросва), «Голодомор 33-го року в приказках одного села»(В.Вовкодав) та ін.

Орієнтиром досліджень звичаїв подільського населення у ХХ ст. є праці С.Килимника, С.Соколової, О.Курочкіна, Ю.Климця, В.Борисенко, Г.Кожолянка, Т.Прігаріна, О.Смоляк, Н.Ковальчук. Це питання обговорюється на наукових конференціях, висвітлюється в збірниках наукових праць ряду вишів, інститутів НАН України.

Народні знання – важлива складова традиційно-побутової культури української сім'ї, раціональні відомості з різних галузей родинних знань, набуті протягом багатовікової трудової діяльності народу. Потреби розвитку господарства спонукали людину виявляти закономірності в природі, спостерігати небесні світила, пізнавати й тлумачити різноманітні явища довколишнього світу та передавати свої знання молодшому поколінню задля збереження традиційної культури подільської родини. Зокрема, система народних знань охоплює народну медицину, астрономію, метеорологію та народну педагогіку.

В.Борисенко у книзі «Традиції і життєдіяльність етносу» досить чітко висвітлює всі особливості цього питання, вказуючи на те, що початок ХХ століття характеризувався значним впливом науки на систему народних знань, а саме: зростанням рівня освіченості дітей, поступовим послабленням забобонних уявлень та вірувань [2, с. 170].

У цей же час виникає нове поняття, визначення якого дає В.Борисенко: народна астрономія — це сукупність раціональних астрономічних знань та космологічних уявлень народу про довколишній світ. Переважна більшість подільських сімей широко користувалася набутим досвідом пращурів, що стосувався небесних світил та циклічності в природі. Обізнаність у сфері народної астрономії допомагала родині визначати сприятливий час доби для сільськогосподарських занять, у зв'язку з цим, кожен подільський селянин пильно вивчав зоряне небо, щоб орієнтуватися на місцевості [2, с. 171].

Видатний етнограф та краєзнавець Л.Баженов, дослідивши самотутню астрономічно-номенклатуру українців, свідчить про добру обізнаність подолян у сузір'ях, зокрема: Велика Ведмедиця мала назву Віз, Мала Ведмедиця – Малий Віз або Пасіка, сузір'я Лебідь називали Хрест, Орел – Дівка воду несе, Плеяди–Стожари або Квочка, сузір'я Оріона мало різні назви – Косарі, Полиця, Чепіга, Венеру здавна називали Вечірньою зорею, Вечорницею, а перед сходом сонця – Вранішньою зіркою, Зірницею, Денницею [1, с. 390].

Усі вищевказані приклади особливостей народної астрономії подільського краю висвітлені в науковому виданні Л.Баженова «Alma mater подільського краєзнавства».

Опрацьовуючи матеріали Вінницького державного архіву, ми звернулися до джерельної бази «Подільських єпархіальних відомостей». З цінних етнографічних видань стає відомо, що після заходу Сонця положення зірок та сузір'їв слугувало основним мірилом часу. «Вже Віз перевернувся – скоро світатиме», казали подоляни. Важливим орієнтиром уночі був Чумацький Шлях, який сприймався як покажчик напрямку на південь – «у вирій»[3, с.387].

Своєрідним календарем для подільських сімей був Місяць. Ще з самого народження батьки розповідали дітям, що календарний місяць поділяється на кілька частин – молодик, підповня, повня, остання кварта [3, с.388].

Вивчаючи усі особливості системи народних знань, у книзі «Від народу до народу» Л.Мельничука, знаходимо поняття народна метеорологія – це одна з найдавніших галузей народних знань, що охоплює систему прикмет, раціональних спостережень і достовірних передбачень про погодні зміни на близький чи віддалений час. Землеробські та господарські справи української сім'ї й успішність їхнього проведення повністю залежали від природно-кліматичних умов, саме ці чинники мали неабиякий вплив на добробут селянина та його родини загалом. Усвідомлення такої залежності від кліматичних змін вимагало уважного спостереження за довкіллям та сприяло виявленню причинно-наслідкових зв'язків між зміною певних атмосферних явищ, характером поширення звуку, поведінкою тварин, станом

рослин та наступною зміною погоди [4, с. 140].

За особливостями сходу й заходу Сонця, його кольору, за виглядом нічного неба подільські діти вчилися прогнозували погодні зміни протягом найближчого часу [4, с. 140]. Так, наприклад, якщо ввечері сонце заходить за хмару – буде дощ, чистий захід сонця – на добру годину, сонце при заході яскраво-червоне – на вітер, місяць обгородився, або місяць-молодик сходить ріжками донизу – на дощ [4, с. 141].

Етнограф та краєзнавець Л. Мельничук зазначає, що великого значення набували прикмети, пов'язані зі станом атмосфери та різними метеорологічними явищами. Так, наявність роси або туману вранці була ознакою доброї погоди, а рух хмар проти вітру – вірною прикметою негоди. Зважали також на форму й колір хмар: важкі сірі хмари – на грозу, а червонуваті при заході сонця – на вітер. Найближчу погодні перспективу підказував напрямок вітру: західний вітер мав приносити дощ, східний – засуху, а північний – похолодання, з'явилась райдуга після дощу – настане гарна погода [4, с. 143]. Кожна подільська родина знала ці життєво-важливі постулати та широко використовувала в буденному житті.

Власні наукові пошуки зупиняють нашу увагу на виданнях Православної Подолії, що зберігаються в бібліотеці Вінницького державного архіву. Джерельну базу літератури «Православної Подолії» становлять церковні та етнографічні відомості з життя подільського селянства. Зі сторінок опрацьованої літератури дізнаємося, що достовірними вважались передбачення, пов'язані з певними гідро-температурними змінами в атмосфері, які спричиняли зміну погодних умов: духота в повітрі – на грозу, зволожується сіль чи хліб – на негоду, дим стелиться (погано горять дрова) – на відлигу. Досить цікавою є думка, що перед дощем виразніше чути звук потягу, дзюркіт води, шум лісу, гуркіт підводи тощо [6, с. 53].

Значна група передбачень ґрунтувалась на спостереженнях за поведінкою тварин, птахів, риб, комах: якщо кіт дере лапами – на вітер, пітніє шкіра великої рогатої худоби – на дощ, свиня солону в барліг носить – на великий холод, качки та гуси ховають голови під крила – на холод [6, с. 50].

З видань «Православної Подолії» дізнаємося, що достовірними прикметами вважались зміни в рослинному світі, якщо шишки високо на смереці – на довгу холодну зиму, а якщо низько – навпаки, рано жовтіє листя – рання зима буде, багато грибів з'явилось в лісі – буде дощ.

Народна метеорологія мала в своєму складі чимало забобонних повір'їв. Зокрема, намагаючись гарантувати врожай та уникнути небажаних погодних явищ, подільська родина широко користувалася магічними засобами оберегу, численними табу та обмеженнями щодо певних видів робіт у відповідні дні [6, с. 59]. Майже в кожному селі були свої знавці-метеорологи, котрі вели спеціальні спостереження за погодою і були добре обізнані в царині агрономічного досвіду [6, с. 62].

Дослідник духовної культури подолян Л. Баженов зазначає, що в той період шанованою була народна медицина — комплекс рецептів і прийомів лікування, що склалися в народному середовищі й передавалися усно від покоління до покоління. Традиційна народна медицина створила цілий арсенал лікувальних засобів. Упродовж віків подібний спосіб медичної допомоги був основною запорукою при різних захворюваннях, оскільки фахова медична допомога почала надходити до українського сім'ї лише наприкінці XIX ст. [1, с. 400].

Переважну частину захворювань українці визначали за симптомами, що сприяло виникненню своєрідних назв хвороб: запалення дихальних шляхів та легень називали застудою, кольки напали – ядухою, шлунково-кишкові захворювання – бабаками, очні — трахоною, більмом [1, с. 400].

У основі народних поглядів лежали як раціональні, так і ірраціональні уявлення про причини недуги, нерідко захворювання пояснювалося впливом злих духів та демонів. Джерелом хвороби вважались певні явища довколишнього світу – грім, блискавка, Місяць тощо. Найпоширенішим повір'ям у свідомості подільської сім'ї було те, що захворювання можуть спричинити зловмисні дії чарівників, знахарів або відьом, які володіли вмінням насилати серйозні недуги [1, с. 407].

Праці Л. Баженова розкривають різні методи лікування подільської сім'ї. Найпоширенішими лікувальними засобами українців були ліки рослинного походження: ефективними загоюючими засобами вважали сік звіробою та деревію, листя подорожника, відвар ромашки тощо. Родинні знання народної медицини подолян характеризувалися широким використанням городніх, технічних та зернових культур (часнику, цибулі, хрону, редьки, картоплі, маку, льону, конопель, буряка, капусти, моркви, ячменю, гречки, вівса). Часник та цибуля вживалися як дезінфікуючі, профілактичні та лікувальні засоби при застудних та інфекційних захворюваннях [1, с. 414].

Публікації В. Борисенко висвітлюють питання проявів народної медицини подільської сім'ї. Праці автора надають відомості про те, що відвар насіння льону та конопель широко використовувався при шлунково-кишкових захворюваннях, олією лікували опіки, розжарене насіння слугувало зігрівальним компресом, тощо. Арсенал лікувальних засобів тваринного походження включав у себе гусячий,

козячий, борсучий, собачий та свинячий жири, молочні вироби, жовч та шкіру тварин та продукти бджільництва. Тваринні жири вважалися добрими ранозагоювальними засобами, використовували їх при застудах, вживали у випадках запалення легень, астми й туберкульозу[2, с.180].

Найпоширенішими засобами мінерального походження були пісок, вода, сіль, глина, гас, сірка, крейда. Суттєве місце серед терапевтичних методів народної медицини української сім'ї посідала фізіотерапія (компреси, гарячі та парові ванни, інгаляції тощо)[2, с. 183].

Автор публікації «Традиції і життєдіяльність етносу» (В.Борисенко) зазначає, що в традиційній українській медицині переважало домашнє лікування, яким займалися батьки, але в народі була категорія спеціальних людей, до котрих зверталися подільські сім'ї, коли домашні засоби не давали необхідного ефекту. Знахарі (ведуни) – люди, добре обізнані з народними методами й засобами лікування. Серед них були костоправи, «кровопускателі», «баби-повитухи», травники тощо. Народні хірурги-костоправи були справжніми цілителями, вивчаючи досвід своїх попередників, вони добре вмiли виявляти переломи та володіли методами мануальної терапії.

Вивчаючи особливості краю, виявляємо унікальні відомості з історії народної медицини. Виявляється, у минулому столітті була поширеною процедура кровопускання, яка широко використовувалася при складних та незрозумілих захворюваннях у дорослих та дітей. Майже в кожному подільському селі були свої «знахарі-кровопускателі», вони добре знали методику незвичайної процедури та найдоцільніший час її проведення [2, с.190].

На думку Л.Мельничука, відсутність кваліфікованої медичної допомоги при пологах спричинила появу народних акушерок, або як їх називали в народі, «баб-повитух» – досвідчених жінок поважного віку, які знали усі тонкощі процесу народження дитини. Потрібно зазначити, що подібні процедури супроводжувалося цілим комплексом як раціональних, так і магiчних заходів. Практичні навички та знання, що її акумулювало народне акушерство на початку ХХ ст., слугували першою медичною допомогою породіллі, проте, як відомо, за відсутності належних санітарних умов часто траплялися тривалі післяродові захворювання в матері чи дитини [4, с. 140.]

У зазначених наукових розвідках, таких як «Православная Подолия» та «Подільські єпархіальні відомості», зустрічаємо спогади про своєрідних хірургів-дантистів, найчастіше ними були сільські ковалі, які видавали зуби «обценьками», ключами та шнурками. Для збереження зубів у доброму стані рекомендували полоскати їх відварами з татарського зілля, кори ясеня чи дуба, чистити порошком зі спаленого хліба чи кухонною сіллю[6, с. 79].

Чималу групу народних лікарів склали знахарі, медична практика яких базувалася на магiчних діях та обрядах, за повір'ями подільської родини, такі чародії зцілювали від будь-якої недуги. Основним лікувальним засобом знахарів була магія, яка часто застосовувалася в поєднанні з ліками різного походження та хірургічними прийомами. Замовляння, якими користувались місцеві чаклуни, були надзвичайно багатими на художні образи. Найбільшого значення набувало вміння знахаря переконати хворого у власному одужанні. На початку ХХ століття магія слугувала своєрідним психотерапевтичним засобом, який часто мав позитивний вплив на свідомість української сім'ї [5, с. 1128].

Досліджуючи питання розвитку сімейних відносин, В.Борисенко дав визначення головному чиннику успішного та гармонійного підходу до виховання. У свої працях він показав, що народна педагогіка – це сукупність традиційних форм і засобів виховання, навчання та підготовки дітей до життя й праці. Основою української народної педагогіки стало трудове виховання, адже згідно з народною мораллю, праця – це найвища чеснота, найголовніша засада життя[2, с. 200].

Суттєва роль у вихованні дітей та молоді традиційно відводилася сім'ї. Змалечку батьки турбувалися про здоров'я та фізичний розвиток дітей, привчали до працелюбності та необхідних трудових навичок. Згідно з даними Вінницького державного архіву, діти віком 5 – 6 років пасли гусей, доглядали за молодшими братами та сестрами, тобто поступово привчалися до виконання постійних господарських обов'язків. На початку ХХ століття праця традиційно поділялась на жіночу та чоловічу, дівчатка прибирали в хаті, пололи город, доглядали за дітьми тощо. Хлопчики займалися заготівлею дров, випасали худобу, молотили збіжжя, допомагали на пасіці. Молодь з 16 років працювала нарівні з дорослими, про юнаків такого віку казали: «він вже косар» [2, с. 201].

Виховними функціями народна традиція наділяла дитячі й молодіжні ігри, розваги, обряди, казки та прислів'я, адресовані дітям. Здебільшого в іграх імітувалися певні виробничі процеси, а в колядках та щедрівках оспівувалася щоденна селянська праця[2, с. 202].

Українська народна педагогіка залишила цінний досвід морально-етичного виховання молоді, адже дітям змалку прищеплювали повагу до батьків та старших, до сімейних та громадських традицій, любов до рідної землі. Головними якостями подолян були працелюбність, доброзичливість, щирість, чуйність та взаємодопомога [2, с. 203].

У ході вивчення наукових матеріалів архівної бібліотеки з'ясовується, що в подільській родині побутувало поважне ставлення до освіти, за допомогою колискових пісень, обрядової поезії та народного мистецтва дітям намагалися прищепити певні естетичні уявлення та смаки [6, с. 69].

Висновки. Система народних знань подільського краю складалася з певних традицій, вірувань, передбачень та забобонних уявлень про довколишній світ, які становили основу культурного, естетичного та морального розвитку дітей в українських сім'ях на Поділлі в першій половині XX століття.

Література

1. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства . (Місто Кам'янець – Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XX століття). Наук.вид. – Кам'янець – Подільський, 2005. – с. 380 – 416.
2. Борисенко В.К. Традиції і життєдіяльність етносу : на матеріалах святково – обрядової культури українців / Борисенко В.К. – К., 2000. – с.167 – 203.
3. Гриневич А. Разговение бедных в деревне / Гриневич А. // Подольские Епархиальные Ведомости. - 1905. - №16/17. - С. 387-398
4. Мельничук Л. С. Від народу до народу: Народознавчі студії / Мельничук Л. С. – Кн. 1. – Вінниця, 2006. – с. 140 – 143.
5. Очерки из церковно-общественной и бытовой жизни Подолии // Подольские Епархиальные Ведомости. - 1905. - №48. - С. 1128
6. Савченко О. Статистический очерк Подолии / Савченко О. // Православная Подолия. - 1908 №2, 3, 4, 5; с. 45 – 53, с.57 – 62, с. 65 – 70, с. 73.